
SABRİ F. ÜLGENER'İ YENİDEN OKUMAK*

Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin
Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm

✱

*Abdülkadir Zorlu***

ÖZET

Bu çalışma, Ülgener'in kapitalizmin oluşumu hakkındaki düşünceleri, sosyal tarihçiliği ve kendine özgü sosyolojik yaklaşımı üzerinde durmuştur. Kapitalizmin gelişme teorisini ticarî model üzerine inşa etmiş, analizini de uzun zamanda ve geniş bir çerçeveye oturtmuştur. Bunu yaparken de çok faktörlü analize başvurmuş ve insanı merkeze alan bakış açısını benimsemiştir. Ülgener, coğrafya, edebiyat (dil ve anlam), din, ahlak, siyaset, ekonomi gibi sosyal bilim alanları arasındaki sınırları âdeta yok sayarak Annales Okulu'na benzer, bütünsel bir sosyal tarih anlayışı geliştirmiştir. Ülgener, Osmanlı çözülme döneminin iktisadî faaliyetlerinin ve zihniyetinin hem değersel hem de kuruluşlar açısından ortaçağlaşma sürecine girdiğini düşünür. Ülgener, zihniyet bağlamında Sombart ve Weber'le ilgili temaları ön plana çıkarırken, iktisadî faaliyetler ve ortaçağlaşma bağlamında Pirenne'nin tezlerini ön plana çıkarır.

* Ülgener'in eserleriyle lisans eğitiminde tanışmış, Max Weber ve Türkiye'de Weberci Görüşler (Zorlu 1994) adlı lisans tezi hazırlamaya çalışmışım. İtiraf etmeliyim ki, orada Ülgener'i Weberizm temelinde anlamaya çalışmışım; diğer taraftan da Ülgener'de Weber'de olmayan bir yön olduğu düşüncesine kapılmışım, fakat bunun ne olduğunu açıkçası bilemiyordum. On yıl sonra da, konuya ilgim kaybolmamıştı. Bu düşüncelerle ilk önce bu zaman aralığında Ülgener üzerine yapılmış çalışmaları okuma ihtiyacı duydum. Fakat, bu düşünsel merakıma açıklık getirecek net bilgiler bulamamışım. Herhalde yapılacak tek şey Ülgener'ni yeniden okumak ve onun Weber dışındaki yönlerini de anlamaya çalışmaktır. Elinizdeki çalışma işte böyle bir serüvenin sonucunda, onu yeniden anlama ve bunu başkalarıyla paylaşma adına ortaya çıkmıştır.

** Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

Anahtar Kavramlar: Sabri F. Ülgener, Sosyal Tarih, İktisat Tarihi, Osmanlı, İktisadi Faaliyetler, İslam, Tasavvuf, Ortaçağlaşma, Kapitalizm, İslâmî Calvinistler

GİRİŞ

Ülgener’in ilgi duyduğu ana konu Osmanlı çözülme dönemi iktisat zihniyeti ve iktisat tarihi olsa da onun çalışmalarının içeriği daha uzun dönemlere ilişkindir. Tarih anlayışı da bir tür sosyal tarihçiliktir. Ülgener, hem Batılı düşünürler hem de Doğulu düşünürler olmak üzere çok geniş yelpazede düşünsel şahsiyetlerden etkilenmiştir. O, Doğu ile Batı’yı kendi eserlerinde buluşturmuş, ikisinden asla ayrılmayan bir sentez anlayışıyla kendi sosyolojik yaklaşımını geliştirmiştir. Batı’dan Werner Sombart, Max Weber, Henri Pirenne’den; Doğudan ise, Ahmet Cevdet Paşa, İbn-i Haldun ve Mevlana’dan etkilenmiştir. Burada her birinden etkilendiği yönler üzerinde ayrı ayrı ayrıntılı bir şekilde durmamızın imkanı yoktur. Birer cümle ile özetleyecek olursak, Sombart’ın zihniyet ve kapitalizmin gelişme aşamaları; Weber’in Protestanlık tezi çözümlemesi; Pirenne’nin ortaçağın oluşumu ve kapitalizmin ortaya çıkışı konusundaki tezleri; İbn-i Hadun, Ahmet Cevdet Paşa ve Mevlana’nın toplum anlayışı ve tarih felsefesi Ülgener’i etkileyen yönlerdir.

Sombart, Weber ve Pirenne üçlüsü teorik açıdan ortak bir yaklaşım içerisinde buluşurlar, fakat üçü de kapitalizmin oluşumu hakkında farklı tezlerle sahiptir¹. Weber’e göre kapitalizmin doğuşu, ekonomik faaliyetlerin rasyonelleşmesi ve Protestan etiğinin çalışma ve tasarruf ilkeleri; Sombart’a göre 16. yüzyılda Yahudi etkinliği olarak başlayan ticaret ve Monarşilerin lüks tüketiminden/savurganlığından, Pirenne’ye göre ise üretimi ve tüketimi piyasa aracılığıyla gerçekleştiren tüccar kapitalizminin yeniden canlanmasından kaynaklanmıştır². Ülgener’i kapitalizmin oluşumu konusunda en fazla etkileyen şahsiyetler Pirenne ve Weber’dir.

Ülgener’in Weber’den etkilendiği yönler, başta öğrencisi A. Güner Sayar (1998) ve Ahmet Özkiraz (2000) olmak üzere çeşitli çalışmalarla derinliğine kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Bu çalışmada Ülgener’in Pirenne’nin kapitalizmin gelişim tezi, onun üzerine Weber’in tezi ve tarih felsefesi konusundaki düşünceleri üzerinde odaklanılmıştır. Ülgener’e sadece Weber temelinde yaklaşmak ve onu Weber’le sınırlamak, ne onun kapitalizmin oluşumu hak-

¹ Kapitalizmin oluşum tezleri, özellikle Ülgener’in analizinin daha iyi anlaşılması için Pirenne’nin kapitalizmin oluşum tezi için bkz; Abdülkadir Zorlu (2006) *Üretim Kapitalizminden, Tüketim Kapitalizmine: Üretim ve Tüketim Teorileri*, Ankara, Glocal Yayınlar: 33-38.

² Ortaçağa giriş, ortaçağdan çıkış ve kapitalizmin oluşum tezleri için bkz. İşaya Üşür (1992) “Geçiş Tartışmaları”, Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* (içinde), İstanbul, Belge Yayınları: 355-453.

kındaki görüşlerini anlamamıza ne de Osmanlı toplumu, çözülme dönemi zihniyetini anlamamıza imkan verir. Ülgener'in yaklaşımında Weber'in tezi, çözümlemesinin sadece bir yönüdür. Dahası onun zihniyet noktasında kalkış noktası Sombart, kapitalizmin ilk gelişme aşaması konusunda Pirenne'dir. Pirenne'nin tezi üzerine geliştirilen Weber'ci teorik ve kavramsal çatıdır. Ülgener, zihniyet araştırmasında Weber'in Batıda yaptığını Osmanlı zamanı ve mekanında tekrarlamamıştır. Çünkü, Ülgener, Weber'in yaptığı gibi zihniyet oluşumunu sadece dinî ilmihal kitaplarıyla kayıtlamamış, zihniyet oluşumunu diğer sosyal koşullarla birlikte değerlendirmiştir. Hatta zihniyet oluşumunda Weber'in bile es geçtiği konuları derinlemesine ele almıştır. Ülgener, kendi sosyal tarih yaklaşımı içinde farklı teorilerin sentezini başarıyla uygulamıştır.

Ülgener'in Weber'den ayrıldığı en önemli nokta tarih felsefesi anlayışıdır. Weber'de yaşanmış geçmiş olarak tarih döngüsel tarihten doğrusal tarihe geçişe kanıtlık eder. Gelecek bürokrasi ile kayıt altına alınmıştır (Weber 1987: 52-3). Dahası rasyonelleşme ve bürokrasi, döngüsel tarihten doğrusal tarihe geçişi oluşturan öğelerdir; Weber bürokrasinin kalıcılığına yaptığı vurguyla da bu geçişe süreklilik atfeder. Bu bürokratik kavrayışı ile insanlığı bürokrasinin demir kafesine koyar ve tarihin sonunu ilan eder. Oysa, Ülgener yaşanmış geçmiş olarak tarihi döngüsel tarih olarak okur ve geleceği de bürokrasiyle kayıtlamaz. Ülgener, toplum görüşü ve tarih felsefesi konusunda İbn-i Haldun ve Mevlana'ya bağlıdır. Bir başka farklılık ise Weber, yükselişteki Batının tarihini içsel etkenlerle ele alırken, Ülgener hem yükselişteki Batıyı hem de düşüşteki Doğuyu içsel ve dışsal etkenlerle birlikte ele alır.

Ülgener üzerine yapılan çalışmaların³ bir çoğu onun, Weberci yönleri üzerine odaklanır. Bu çalışmada ise, Ülgener'in Akdeniz'i merkeze alan Pirenne'nin tezleri etrafında geliştirdiği iktisadî faaliyetler yaklaşımı ele almaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda Ülgener'i anlamak için Pirenne'nin ortaçağa giriş, ortaçağdan çıkış, kapitalizmin oluşumu üzerine ileri sürdüğü tezlerini ve sosyal tarih anlayışını dikkate almak gerekir.

1. Kapitalizmin Oluşumu

Ülgener'de kapitalizmin nasıl oluştuğu konusu müstakil bir konu olarak ele alınmaz. Onda kapitalizmin oluşum düşünceleri Doğu-Batı iktisat ta-

³ Uğur (1983), Kaçmazoğlu (1995)'nin çalışmaları ayrı tutulursa, başta Sayar (1998) olmak üzere Özkiraz (2000) ve Çakmak (2003)'ün çalışmaları Ülgener'deki Weber'ci temalar üzerine yoğunlaşmış çalışmalardır. Bu çalışmalar içinde Uğur (1983)'ün makalesi Ülgener hakkında yapılmış çalışmalar içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Uğur (1983)'ün çalışması kısa ve öz olmasına rağmen, Ülgener'in düşünsel temellerini aydınlatan, onun düşünsel yönelişlerinin çok yönlülüğünü ve sosyal tarihçiliğiyle nasıl bir bütünsellik arz ettiğini gündeme getiren önemli bir çalışmadır.

rihi karşılaştırılması biçiminde sunulur. Onun esas odaklandığı konu Osmanlı iktisadî zihniyetinin ve faaliyetlerinin sosyal tarihidir. Bu değerlendirmeye bağlamı içinde çözülme kavramı ile Batı iktisadi faaliyetlerinin Osmanlı’ya etkilerini ele alır. Ülgener’in Osmanlı çözümlemesi hakkındaki düşüncelerini daha iyi kavramak için onun kapitalizmin nasıl oluştuğu konusundaki düşüncelerinin ele alınması gerekir.

Ülgener kapitalizmin gelişme teorisini Rönesans dönemiyle başlatır; reform hareketleriyle gelişim seyrini çözümler. Böylece kapitalizmin gelişme teorisini daha uzun zamanda ve daha geniş çerçevede değerlendirir. Bir bakıma açıklamaları, içsel tek faktörle biçimlenen ilerlemeci, tarihin sonu teorilerine değil, çok faktörlü, aşamalı, dönemsel ve döngüsel teorilere bağlıdır. Bu bağlamda kapitalizmin aşamaları konusunda, Sombart’a bağlıdır (Ülgener 1973: 496). Ülgener ticarî kapitalizm aşamasını Pirenne’nin teziyle; endüstri kapitalizm aşamasını Weber’in teziyle ve geç kapitalizm aşamasını ise Keynes’in teziyle⁴ açıklamaya çalışır.

Ülgener’in düşünsel sistemi içinde kapitalist ruhun oluşumu ve gelişmesi açısından ilk kapitalist ruh oluşumunun ve servet birikiminin kavranabilmesi için, ticarî kapitalizm, tefeci kapitalizm, merkantilizm gibi olguların yeterince anlaşılması gerekir. Aynı zamanda bu olguların kronolojik sırası önemli olduğu kadar Ülgener’in bu olgular arasında kurduğu bağlar da önemlidir. Ülgener, zihniyet değişimini ve kapitalizmin oluşumunu Calvinizmle başlatmadığı gibi sermaye birikimini de onunla başlatmaz. Batıda büyük bir zihniyet değişimi yaşanmıştır. Ona göre, zihniyetteki değişimler önce Rönesans’ı ve daha sonra Protestanlığı (özellikle Calvinismi) doğurmuştur” (Sarc 1987: 2). Ülgener’e göre Rönesans’tan beri kara ticaretinden deniz ticaretine/Akdeniz’den Okyanusa açılma, fütühatçı ruh olmakla birlikte, bu ruh aynı zamanda kapitalist ruhun ta kendisidir (Ülgener 1991: 138). Diğer taraftan, hesap ve defter tutma teknikleri önce Şark ülkelerinde başlamış daha sonra Garba intikal etmiştir; fakat Şarkta ticaret kapitalizmi gibi hesapçı ve rasyonel zihniyetin gelişimi de sürekli olmamıştır (Ülgener 1991: 203). “Tarihte göze görünür bir servet yığının ancak kapitalizmle beraber doğduğunu zannetmek büyük bir hata olur” (Ülgener 1991: 176). Ticaret ve finans kapitalizmi servet birikimi için önemlidir. Ticaretten kazanılan serveti yeniden ticaretin gelişmesi için harcayan müteşebbisler, St. Godric⁵

⁴ Ülgener’de Keynes’in tezinin etkileri için bkz; Ahmet Güner Sayar (2006) “İktisadi Liberalizm Karşısında Sabri Ülgener”, *Doğu Batı*, Sayı: 36: 153-174.

⁵ Godric; “Onbirinci yüzyıl sonuna doğru Lincolnshire’de doğmuştu; yoksul bir köylü ailesinin çocuğu olduğundan, daha çocukluğundan beri bir geçim yolu bulmak zorunda kalmıştı. Her çağda rastlanan öteki bahtsızlar gibi, kıyılarda dalgaların getirdiği enkazı toplayarak kazanıyordu ekmeğini.

gibi tipler, kapitalist ilk zenginlerdir (Ülgener 1991: 183). Bizde ise, Godric tipini andıran kişiler çoktur fakat, daha başlangıçta siyasiler önlerini kesmişlerdir. Bizde Godric tipine benzer bir yolu tutan kişilerden biri Trabzonlu Tuzcuoğlu Memiş'tir. Fakat, Trabzonlu Tuzcuoğlu Memiş'in hikayesi yarım kalmıştır (Ülgener 1991:191). Godric ve Trabzonlu Tuzcuoğlu Memiş'in başına gelenler Garb ve Şarkın hikayeleridir. Bunların hikayelerini gelin Ülgener'den dinleyelim ve daha sonra ise Godric hikayesinin Garp'ta gelişiminin izlerini sürelim. Ülgener, sosyal tarihçiliğiyle bu iki tipin ve iki uygarlığın tarihsel serüvenini şöyle ifade etmiştir:

"H. Pirenne'nin haklı olarak söylediği gibi profesyonel tüccar ve işadamı orada [Batı'da] da geniş bir yığın içinden çok yavaş olarak belirmişti: Manastırlardan geçinen, harpte orduya yazılan ve fırsat buldukça yağmacılıktan çekinmeyen savruk, tam manasıyla çapulcu bir ayak takımı! Yaşadıkları çağın bunca olağan risk'lerini göğüsleyerek bir yerden öbürüne bir ülkeden diğerine mal alıp satmak gibi belâlı bir işin üstesinden gelebilenler, bu yarım pabuç maceracılar kalabalığı içinde yetişmiş, gözlerini açmış olabilirdi. Ne var ki, Batı'da tüccar özellikle sermayeci uzun bir gelişme sonunda yine de ayrı sınıf olarak belirme şansını elde etmiş; hatta kendilerinden pek de hoşlanmayan devlet ve kilise karşısında yerine göre dik başlı bir topluluk halinde mevki alabilmiştir. Bizde ise, görünüşe bakılırsa, işadamı diye bileceğimiz bir tabaka nüfuz ve iktidar sahiplerinin (ümera ve ülemâ'nın) kâh kayırcı kâh kahredici davranışı karşısında ufala ufala istiklâline hiç bir zaman kavuşamadan sinsi ve sığıntı halini daha uzun zaman sürdürecektir." (Ülgener 1991: 198).

Ülgener'in anlatımıyla kapitalizmin oluşumu, uluslararası tüccar etkinlikleri, tüccarların devlet ve kiliseye karşı duruşuyla birlikte yol alır. Bu hâliyle kapitalizmin oluşumu Protestanlıktan daha öncelere dayanır. Bu bağlamda burjuvazi, soylu ve kilise değer yargılarına karşı durarak gelişmiştir. Burjuvazi belirli bir dinsel tipi taklit ederek değil, kendi tipini oluşturarak, kendi yasasını

Daha sonra, belki de kıyıda işe yarar birşey bulup gezgin satıcılığa başlayarak sırtında bir yükü ülkeyi dolaştı. Sonunda ufak bir sermaye biriktirdi ve günün birinde yolculukları sırasında rastladığı bir grup tacire katıldı. Onlarla birlikte pazardan pazara, panayırdan panayıra, kentten kente dolaştı. Böylece, meslekten bir tacir olarak kısa zamanda meslektaşları ile birleşip onlarla ortaklaşa bir gemi yükleyerek, İngiltere, İskoçya, Danimarka ve Flandr kıyılarında deniz ticareti ile uğraşmaya yetecek kadar büyük kârlar elde etti. Ortaklık alabildiğine gelişip zenginleşti. Az bulunur malları uzak ülkelere taşıyor, dönüşte de oradan aldıkları malları, talebin en yüksek olduğu, dolayısıyla da en yüksek kârların elde edilebileceği yerlerde elden çıkarmaya özen gösteriyorlardı. Birkaç yılın sonunda, bu, kendi çıkarını gözetken, ucuza alıp pahalıya satma alışkanlığı, Godric'i çok varlıklı adam haline getirdi. O zaman, acıma duygusunun dürtüsüyle, birdenbire o güne değin sürdürdüğü yaşamdan vazgeçip mallarını yoksullara devretti ve inzivaya çekildi" (Pirenne 1994: 92).

izlemiştir. Protestan ahlakı, sadece burjuvalara yaşam tarzlarının meşru olduğu duygusunu vermiştir. Protestanlık, topluma egemen olan burjuvanın dinsel yorumu şekillendirebilmesinin sonucudur. Bir başka ifadeyle; “...insanlar Protestan olduklarından dolayı kapitalist olmadılar, (aksine) kapitalist olduklarından dolayı Protestan oldular. Kapitalistleşmeye başlamış olan toplumda da yeni değerlerin zafer kazanmasını kolaylaştırdılar” (Hill 1995: 41).

Ticarî etkinliklerin yanında, doğal kazanç yolları daraldıkça zengin kişilere el açtiran koşullar, tefeciliği cazip ve kârlı bir yol haline getirir. “Hattâ, bu şartlar altında, bir nevi ‘tefeci kapitalizm’den bahsetmek bile hatıra gelir; zaten kapitalizmin Garp memleketlerinde dahi ilk defa tefecilik yolu ile geniş malî kaynaklara kavuştuğu ve oradan aldığı hızla iş hayatına yeni ufuklar açtığı muhakkaktır” (Ülgener 1991: 191). Şarkta da alelâde tefecilik başlamış, fakat bunun sağlam yapılı iş ve organizasyonlara dönüşmesi mümkün olmamıştır.

Pirenne’nin belirttiği üzere Kilisenin krallar üzerinde bir otoriteye sahip olması ve onlardan vergi alabilmesi gibi olgular, kiliseyi büyük mülk sahibi yapmıştır. Kilisenin diğer bir ekonomik kaynağı ise, yaptığı işlerden ücret alması ve endüljans kağıdı satmasıdır. Luhter’in kiliseyi protesto etmesinin baş nedeni endüljans kağıtlarıdır. Bu çerçevede Protestanlığın, monarşiler ve prensler tarafından rağbet görmesinin maddi nedeni, Katolik kiliselerinin elinde tuttuğu mülklerdir. Luther, bu dönemde ortaya çıkan köylüler savaşında, ne kadar haklı olursa olsunlar “savaşmak Hristiyan’a yakışmaz” diyerek asi köylüleri eleştiriyordu. Bu düşünceler, otoriteler tarafından çok çekici bulunmuştu. “...Melanch şöyle yakınıyordu: ‘Prenslerin tüm niyeti İncil’in arkasına sığınarak kiliseyi yağmalamaktır’... (Lee 2002: 31). Kiliseye saldırımlarının tek nedeni maddi unsurlar değildi. Fakat kilisenin sahip olduğu zenginlikler ve bunu kullanım biçimi önemlidir. Bu yönüyle kilise mülklerinin faydacılık faktörü önemlidir.

Godric gibi başarılı ortaçağ Hristiyan işadamları içsel çatışmaya girmişler ve suçluluk hissetmişlerdi. Ticaretten, tefecilikten elde ettikleri paraları Kiliseye bırakmışlardı. Başarılı Protestan iş adamları ise, yaşarken yaptıkları işlerden suçluluk hissetmemişler, ölümlerinde de paralarını rahatlıkla yeni nesillere bırakmışlardı. Bu da Protestanlığın meşrulaştırma etkisiydi galiba; hepsi o kadar. Calvin faizi tacirler arasında meşru saymış ve âdil fiyat doktrininin dışına çıkmayı mümkün kılmıştı. Gerçekte Calvin yerleşik herhangi bir tabuyu yıkıyor değildi; çoktan beri yıkılmış olan doktrini revize etmişti. Bu anlamda Weber’ci tez, Calvin’in faizi meşru sayan anlayışından başlamış olsaydı daha anlamlı olacaktı (Braudel 1991: 164- 165). Luther faizciliğin ve tefeciliğin öncüsü olarak düşündüğü Yahudilere saldırırken, Calvin Yahudiler’de geçerli olan faizi, Hristiyanlık için de geçerli ve meşru bir ilke olarak ele alır. Yahudilerde geçerli olan faizi meşru sayan anlayışı Hristiyanlık içinde meşrulaştıran ya da bu meşrulaş-

tırmayı gündeme taşıyan kişi Calvin'dir. Burada Sombart'ın Weber'in tezine saldırısı, onun davasını yıkmak için iyi bir yol olarak karşımıza çıkar. Onun ifadesiyle; "Püritenlik Museviliktir" (Sombart 2005: 222).

Bu bağlamda, Weber'de ticarî model kentle-kır arasında bir süreç olarak değerlendirilir. Uluslararası ticaretin, tefeciliğin ve merkantilizmin/sömürge hareketlerinin kapitalizmin oluşumu için katkı sağladığı konusunda hiçbir ize rastlanmaz. Bu yol üzerinde Weber'de bir şeyler bulduğumuz söylenemez. Weber'de Protestanlık ve Calvinizm'in meslek ahlakı ve tasarruf hakkındaki ilkeleri, tarih yapıcı unsurlar olarak kurgulamıştır. Oysa Ülgener oluşumu uluslararası ticari model üzerine inşa eder. Ona, göre Garp'ta gayri tabiiyen tabiiye, dışarıdan içeriye doğru gelişen hareketler, sıra ile: mazbut hukuk ve devlet nizamı (himayeci ve müteşebbis devlet; merkantilizm) ile daha derinde manevî ve dinî teşvik unsurları olarak Calvinizm ve puritanizm, endüstrinin yaratıcısı olmuştur (Ülgener 1991: 131). Ona göre Batı'da hareketlilik ilk önce içeriden dışarıya doğru başlamış, bu ilerlemeyle birlikte dışarıdan içeriye doğru bir değişim seyri gerçekleşmiştir. Tahakküm, istila hırsı, altın, baharat düşkünlüğüyle fütûhatçı bir ruhun, daha maceralı ve kârlı bulduğu yolda bahtını denemek istemesi Atlantik yollarının keşfiyle sonuçlanır. "Haşin ve kaba olduğu kadar hesabını bilen ve kollayan bu ruh 'kapitalist' zihniyetin ta kendisidir! Garpte büyük keşiflerin bu zihniyetin uyanış ile aynı asırlara rastlaması elbette basit bir tesadüf eseri olamazdı; aralarında çok sıkı münasebetler bulunduğu aşikârdır" (Ülgener 1991: 138). Dünya ticaret yollarının keşfi kapitalist zihniyetin ortaya koyduğu yeniliklerin biri ve ilkidir. Daha sonra ise, kapitalizm ilk çağlarındaki dışa yönelik (ticaret ve merkantilizm'in) kaba kâr anlayışından sıyrılarak içe, üretime, disiplinli çalışma, kazanç ve tasarruf anlayışına (Calvinizm) yönelmiş ve endüstriyel kapitalizm ortaya çıkmıştır. Bunun karşısı olarak Osmanlı'nın ekonomik sistemi çözülmeye, darlığa ve rant kapitalizmine doğru yol almıştır.

2. Çözölme Dönemi İktisadî Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması

Ülgener'e göre iktisadî faaliyet, "ihtiyaç tatmini yolunda insanla madde, çevre ve zaman arasındaki çok yönlü ilişkilerin toplamıdır" (Ülgener 19981: 30). Çözölme (inhibit) devri zihniyeti terimini Osmanlı'nın ülkesinin sınırlarını aşan bir durumu anlatmak için kullanır. 15. ve 16. yüzyıllardan beri coğrafi keşiflerle birlikte dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik'e kayması Yakın-Doğunun ve Osmanlı ülkesinin alın yazısını değiştirmiş ve bütün bir bölge sürekli bir alçalmaya doğru ilerlemiştir. Osmanlı Devleti parlak bir yükselişten sonra dönüşü olmayan bir gidişe doğru yönelmiştir.

Her ne kadar bu gidişi engellemeye dönük çabalar harcanmışsa da bunlar nafile çabalar olarak kalmıştır. Osmanlı, yüzyıllar boyu devam eden gerilemeyle Batının karşısında geride kalmıştır. Bu geri kalış bir tür ortaçağlaşmadır. Bu ortaçağlaşma hem değerler hem de kuruluşlar açısından söz konusudur (Ülgener 1991: 22-23). Osmanlının siyasî ve askerî yükselişi dikkate alınırsa, bir tür ortaçağa dönüş belirtileri gösterdiği açıktır. Ülgener’e göre Batıda modern zamanlar yenilenmeye doğru yürürken, bizde değişimler ortaçağa dönüş (ortaçağlaşma) karakteri taşır (Ülgener 1991: 15). Ülgener’e göre Osmanlı uzun bir dönemin sonunda ticaretten toprağa, üç kıtadan/Akdeniz’den Anadolu’ya, geniş ufuklardan dar ufuklara, ticaretten toprağa, ortaçağlaşmaya ve çözülme zihniyetine doğru bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Osmanlı her haliyle daralmış, içe kapanmış boğulmuş, esnaflaşmış ve ortaçağlaşmıştır. İki temel eserin başlığında yer alan “çözülme” kavramını ortaçağlaşma anlamında kullanmıştır. Onun anlatımıyla,

“... ister çözülme, isterse onun sonucu olarak geride kalış deneilsin, bu değişmez alınyazısına bir çeşit ortaçağlaşma gözüyle bakmakta sakınca yoktur. Temel değerleri ve kuruluşları ile ortaçağlaşma! Doğrudan ortaçağ gibi katı ve donmuş bir tâbir yerine ne [de] olsa bir hareket ve değişim ifade eden “ortaçağlaşma”dan söz edişimiz okuyucunun dikkatinden kaçmamış olmalıdır” (Ülgener 1991: 23).

Buradaki anlatımla ortaçağlaşmanın, “tekrar toprağa dönüş”, “temel değerler” ve “kuruluşlar” olmak üzere üç boyutu vardır. Ülgener’e göre ekonominin üretim ve ticaretten yeniden toprağa kayması iktisadi faaliyetlerin daralmasını; daha önceleri girişimcilik, kâr ve kazanç için model olmuş olan “Kârhane”, “El Kâsib”, “Bazergân” gibi kavramların anlam kaybına uğrayarak içinin boşalması, zihniyetin daralması ve ortaçağlaşmayı getirmiştir. Daha geniş bağlamda ortaçağlaşmanın temel göstergeleri şunlardır: siyasî merkeziyetsizlik; ticaretin daralması; ticaretin şehirci niteliğe, hatta çarşı esnaflığına çevrilmesi; kıymetli maden ve para tedâvülünün daralması. Bunlar hepsi bir gerileme, ortaçağlaşma alâmetidir. Fakat, bu ortaçağa doğru yol alış asıl etkisini zihniyet dünyasında hissettirmiştir (Ülgener 1991: 24-25).

Çözülme devri, bir gerileme ve ortaçağlaşmadır. Bundan zihniyet dünyası da kendi payına düşeni almıştır. Bu bağlamda Ülgener, çözülme döneminin zihniyet dünyasını analiz eder. Ülgener, ikinci eseri olan “Din ve Zihniyet” (19981) adlı kitabına başlarken birinci kitabı olan İktisadi Çözülme Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri (1951/1991) adlı eserinin temel amacının Osmanlı ülkesi ve bölgenin kaderini tayin edecek kayma ve değişimin üstünde durmak olduğunu şu şekilde belirtmiştir: “Dünya ticaret yollarının Akdeniz’i kaderi ile baş başa bırakıp Atlantik kıyılarına doğru yer

değiştirmeleri ve bunun zihniyet dünyamızda bıraktığı izler." (Ülgener 19981: 11). Bir bakıma ticaretteki gerileme, daralma zihniyet dünyasını da daraltmıştır. Bu çerçevede zihniyet dünyasındaki daralma ticari daralmanın getirdiği yıkıcı sonuçlara karşı bir çözüm gibidir. Ülgener'in ifadesiyle, çözülme devri insanının geçim yolları daralır; bunun sonucunda geçim yolları normal dışı yollarla karşılanmaya çalışılırken, ahlâk kuralları alışılmışın dışında ortaçağ değerleri ile (kısmet, kazaya rızâ, kadere teslimiyet vs.) biçimlenir (Ülgener 1991: 51). Ona göre çözülme döneminin kazanç biçimleri: 1.Çiftçilik, esnafılık, tüccarlık, sarraflık vb. 2. Birincisine bağlı olarak siyasî kazançlar ve rantlar (vergi, cizye vb) 3. Baskın, soygun, zora dayalı dolandırıcılık, hileli ve hayal mahsûlü (define merakı, sihir ve kerâmet vb) kazançlardır (Ülgener 1991: 129-130). Oysa, kâr ve teşebbüs zihniyetinden bahsedebilmek için kazanç arzusunun, kaba ve ilkel biçimlerden uzaklaşarak normal üretim ve değişim yollarına aktarılmış olması gerekir (Ülgener 1991:129).

Şark ticaret yolları daralmış, Osmanlı İmparatorluğunun 16. yüzyıldan beri siyasî gerilemesiyle büyük tüccarlar esnaflaşmış, fütûhat devri kapanmış, dışarıda rant kaynakları tıkanmış, fütûhat alanındaki görev sahipleri (yeniçeri ve sipahiler gibi) geçim sahası olarak esnaflığa el atmışlardır (Ülgener 1984: 155). Bu şartlar tüccarı, zorlu ve hileli kazançlar aramaya teşvik etmiştir. Ticaret alanının daralması kentlerin ve tüccarların gerilemesine neden olmuştur. Öyle ki, tâcir, "bazergân", ifadeleri bile klişe olarak kullanılmasıyla birlikte, anlam ve niteliği değişerek sonunda seyyar satıcı ve çarşı esnafına kadar alçalmışlardır. Oysa, ilk önce liberal ve fertçi temayüller taşıyan ilk dönem İslam geleneğinde ticaretin bütün ihtişamla yaşandığı yüzyıllara tanık olunmuş, sonra bu uzun sürmemiş "koyu ortaçağa" dönüş yaşanmıştır. "Sonuçta, tekrar toprağa dönüş, esnaflığa, esnafça görüş ve düşünüşe, bir kelime ile ortaçağa dönüş!" (Ülgener 1991: 28). Kuruluş çağında ve öz kaynaklarında İslâm, dünya iliş kilerine sert sınırlamalar koymaya gereksinim duymamış ve nispeten liberal nitelikler taşınmıştır. İktisadi faaliyetler açısından dünya malına kendi sınırları içinde müsaade etmiş; kan, aşiret ve yakın komşuluk ilişkilerinin üstünde çevre ilişkilerine sahip olmuştur. Geleceği düşünmeyi daima teşvik etmiştir. Fakat, diğer kültürlerle etkileşime girdikçe renk değiştirmeye başlamıştır (Ülgener 19981: 57). İlk dönemin liberal nitelikleri zamanla adil fiyat, narh politikalarıyla renk değiştirmiş ve müdahaleci anlayış egemen olmaya başlamıştır⁶. Çözülme dönemi iktisadi

⁶ Her ne kadar Yetim ve Azman (2006: 185) "...Mardin'in, Ülgener'in zihniyet ve din üzerine yazdıklarına herhangi bir göndermede bulunmaması da ilgi çekicidir" şeklinde ifadede bulunsalarsa da, Mardin, Ülgener'e atıfla "saf" İslâmî teorisinin ticaret serbestisi prensibine dayandığını zamanla serbestiyet fikrinin yerine müdahale fikrinin yerleşmiş olduğunu belirtir ve Ülgener'in

faaliyetleri daralmıştır. Eşyanın üretici gözüyle piyasa mübadele değerinden çok kullanım değeri önemli olmuştur. Çevreye bakış ise şöyle değişmiştir: Ticari kuruluşlar kişisel, aile ölçeğinde, yabana ve yabancıya kapalıdır. Kuruluşların ömrü kurucunun ömrü kadardır, bir nesilden öbürüne birikim aktarımı oldukça azdır (Ülgener 1991: 205-206).

Bu renk değişiminin en belirgin özelliği Aristo geleneğindeki “âdil fiyat” ilkesinin ekonomik faaliyetleri belirleyen ölçü olmasıdır. Âdil fiyat ve narh politikaları açısından İslam’ın ilk devirlerinde nispeten liberal denebilecek bir görüş mevcuttur; sahip olmuştur; daha sonralarda müdahaleci anlayış kuvvetlenmeye başlamıştır. Serbest/liberal fikirler tüccar ve üreticinin çıkarlarını korumayı hedef edinmişler ve bu anlayışı da dinî-teolojik düşüncelerle sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Buna rağmen serbest/liberal düşünceler zamanla değişmiştir. Bunun değişme nedenlerini iki ayrı sahada aramak mümkündür:

“a. Tüccar ve üreticiden ziyade tüketicinin korunması zarureti doğuran hayat şartları,

b. Bu şartların realitede hazırlanmış oldukları değişik esasları, zihinlerde haklı ve meşru gösterecek olan yeni fikir ve ahlâk temelleri” (Ülgener 1984: 130).

Ülgener birincisinde Osmanlı iktisat sisteminin temel bir özelliğini ifade eder. Osmanlı iktisat sistemi Batıdaki gibi tüccar ve üretici tarafını değil, tüketici tarafını korumuştur. Bu da şu anlama gelir: İktisadi faaliyetler bir sınıf temelinde servet birikimini sağlayacak bir biçimde değil, toplum katmanlarını oluşturan tüketicilerin korunması biçiminde örgütlenmiştir. Bu bağlamda Mehmet Genç’in (2002: 45) ifade ettiği gibi “Osmanlı iktisadi dünya görüşünün”⁷ bakış açısından ekonomik faaliyetlerin temel amacı, kâr değil, “insanların ihtiyaçlarını karşılamaktır”. İktisadi faaliyetlerin toplumla ilgili hedeflere ve değerlere tâbî kılınması, ekonomide temel ilke olmuştur. İkincisinde ise, sosyal şartların zorunluluğundan doğan koşulların ve değişimlerin meşrulaştırılması sözkonusudur. Bu bağlamda din, hareketlerimize ihtiyaç duyulan yerde meşruluk sağ-

tespitine katılır. Mardin bu düşüncesini şu cümlelerle açıklar; “Bu arada şunu da belirtmek icab eder ki ‘saf’ İslâmî teori ticaret serbestisi ve adem-i müdahale prensibine dayandığı için Batı liberalizminde İslâmî akidelerin zıddı olan bir unsur bulmak mümkün değildi. Her ne kadar, İslâm ülkeleri tarihinde, zamanla, serbestî fikrinin yerine -bilhassa gıda maddeleri mevzuunda- kontrol fikri teessüs etmişiyse de, esas kaynaklarda liberalizmin müdafaasına yarayacak ifadeler ekseriyeti teşkil ediyordu” (Mardin 1997: 65).

⁷ Mehmet Genç’in açıklamasına göre “Osmanlı iktisadi dünya görüşünün” temel unsurları iâşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçilik. Bu unsurların açıklanması için bkz; Mehmet Genç (2002), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

lar. Fakat, din tam olarak da bu değildir. Din, aynı zamanda etken olarak inşâcı, dönüştürücü ve itici bir kuvvet vericidir. Din faktörünün hangi hallerde meşrulaştırıcı, hangi durumlarda kurucu ve inşâcı olarak işe karıştığını peşinen kestirmek mümkün değildir. "Ayrı dünyalar olarak din ve iktisatı ikisi de aynı paralelde yol aldıkları sürece ortada bir mesele yoktur. ... Şaşırtıcı olan, olsa olsa din ve kapitalist zihniyet gibi birbirine zıt dünyaları bir çatı altına getirmektir. Max Weber'in yaptığı da bu idi" (Ülgener 1981: 16). Fakat, Weber'de din ve dünya bağlantılarının kısıtlılığı vardır. Ülgener'e göre Max Weber, "peşin ve bağlayıcı bir sınırlamadan mümkün olduğu kadar uzak durmayı düşünmüş ve dinin iktisat ahlâkı ile ne anlaşılacağı bizzat araştırma sırasında açıklığa kavuşacaktır", demekle yetinmiştir (Ülgener 1981: 29). Weber, her ne kadar baştan sınırlamadan kaçınmış gibi görünse de araştırmasında din ve dünya bağlantısını dar bir çerçeve içerisinde ele almıştır. Ülgener, din ve dünya bağlantısında Weber'den daha geniş çerçeveli yol gösterici ölçü ve unsurlara başvurmuştur. Bu ölçü ve unsurlar zihniyet ve iktisadi faaliyetleri içeren bir biçimde "bakış açısı" (Ülgener 1991: 205; 1981: 55, 57) başlığı altında toplanmıştır.

Weber, mal, servet, sermaye birikimi ve zamanı neredeyse Protestan ahlakının ilkelerinin meslek, çalışma ve tasarruf etkinliğiyle sınırlamıştır. Kâr ve kazanma, meslekle ve çalışmaya ilgilidir. Biriktirme de gelecek kaygısından çok ahlakî tutumla, harcamamayla ilişkilidir. Protestan, gelecek kaygısı nedeniyle değil, ahlakî tutum nedeniyle servet birikimine gitmiştir. Aynı zamanda Weber'de din-dünya ilişkileri açısından tüccar etkinlikleri ve mübadele ilişkileri de pek fazla önemli değildir.

Oysa, Ülgener "bakış açısı" kavramıyla, zihniyet ilişkileri ve iktisadi faaliyetleri madde (mal, servet ve çalışma), çevre ve zaman bağlantıları içinde değerlendirir. Çevre ilişkileri, komşuluktan en uzak kentler ve ülkeler bağlamında geniş bir alanla birlikte ele alınır. Ekonomik faaliyet bağlamında mübadele ilişkileri önemlidir. Zamanı sadece üretime ve paraya dönüşüm demek olan meslek bağlantısı içinde ele almamış, daha uzun sürede servetin ve kıt kaynakların bugüne ve geleceğe bölüştürülmesi düzleminde geniş çerçevede, gelecek kaygısı ve servet birikimi noktasında ele almıştır (Ülgener 1981: 30).

Ülgener, Osmanlı çözülme döneminin insan tipini; çalışmaya, üretmeye yönelmiş ve dünyayı haz ve zevk ortamı olarak görmeyen, sınırlı alanda yaygınlık kazanmış melâmî tip ile bunun karşısında çalışmaya yönelmeyen, gücü yettiğinde bol harcamaya, tüketime ve gösterişe yönelmiş yaygın olan bâtî'nî tip olmak üzere iki ayrı tasavvuf tipi olarak ele alır. Birincisi, Melâmî, Weber'in Protestan tipine yakınken ikincisi; Bâtınîlik, Protestan tipin uzağındadır. Emek/çalışma, öz kaynaklar, ve çalışıp kazanmaya verdikleri de-

ğer açısından melâmîlik Calvinizmin değer ölçütlerini aratmayacak durumdadır. Melâmîliğin dağınık ve üstü örtülü kalmasına karşın bâtiniliğe açılan tarikatlar halkı çepeçevre kuşatmışlardır (Ülgener 1981: 86).

Ülgener’e göre tarihsel olarak İslam gelenekleri din-dünya ilişkileri açısından dünya nimetleri karşısında mü’mine hem Katolik hem de Protestan geleneğe göre oldukça geniş bir yaklaşım payı tanımıştır (Ülgener 1981: 57). Ülgener’e göre, mütevazı yaşam tarzının “bir lokma bir hırka” bakış açısı ahlak kitaplarında kalmıştır. Üretmeden tüketmeye yönelik bu tipin oluşumunda tek etkenin tasavvuf akımının olmadığı belirtilen Ülgener, tasavvuf akımının bu tipi meşrulaştırdığını ifade eder. Tüketim tutkusu ortaçağ dünyasının temel karakteristiğidir. Tasavvufa düşen pay buna bir meşruluk kazandırmaktan başka bir şey değildir (Ülgener 1981: 95). Osmanlı iktisat sistemi ümera ve ulemâ aracılığıyla servet birikimi önüne her zaman setler çekmiş, gündelik hayatın para üzerinden kurgulanmasına karşı çıkmış ve ticarileşmiş bir mantığa sahip olmamıştır. Gündelik hayatta ticarileşme mantığı egemen olmadığı içindir ki, Doğu’nun sofraları halka açık olmuştur. Bu nedenle tekke ve zaviyeler aç yığınlar için geceli gündüzlü kazanların kaynadığı güvenli doyum kapısı olmuştur (Ülgener 1981: 96).

Ülgener’in açıklamalarına göre İslam’ın iktisadi gelişmeyi engellediğinden söz edilemez. “Şarkta piyasa ekonomisinin modern anlamıyla yerleşip gelişmesine engel olan sebepler peşpeşe sıralanacak olsa, İslâm her halde en sonunda yer alacaktır” (Ülgener 1981: 67-68). İslam’ın iktisadi gelişmeye engel olmadığından söz ederken kazanma ve mülk edinmeye hiç bir sınır çizmediğini söylemek istediği zannedilmemelidir. İslam’da; “Kazanma ve tüketme -haz ve zevk yanı ile- keşişçe bir hücre kapanışına (uzlet ve itikâfa) yönelik dinlerin aksine bir hayli geniş tutulmuştur” (Ülgener 1981: 68). Mal ve eşya edinmeyi başıboş bıraktığı da söylenemez. Olsa olsa İslam diğerlerine oranla sınırlamaları daha esnek tutmuştur. Burada Ülgener’in ifadesinde İslam ve ekonomi bağlantısında kapitalizm değil, piyasa ekonomisi söz konusu edilmektedir. Hepsinden önemlisi Osmanlı ekonomik sistemi bireyci, ticarileşmiş bir mantığa sahip olmamış ve servet birikimine engel olmuştur. Ayrıca, İslam’ın iktisadi gelişmeye açık ve yatkın bir tarafı bir yana; İslam, çarşı ve pazar pratiğini tek tek ve inceden inceye yönlendirmeyi üstlenmiş bir din değildi. “Daha önemlisi, mü’minin kendi de İslâma o gözle bakmıyordu” (Ülgener 1981: 121). Ülgener’in ifadeleriyle;

“...[B]asit tasavvufi itikatların halk arasında öteden beri mevcut temayüllere vasıta olduğu ve dolayısıyla onlara meşruiyet imkânını kazandırdığı, o temayülleri daha ziyade kuvvetlendirdiği inkâr edilemez. Binaenaleyh, dinî-tasavvufi unsurun mevzuumuzda alelâde pasif

meşruiyet vasıtası olmakla kalmayarak, başlı başına bir âmil vasfını da haiz olduğu ayrıca münakaşa edilebilir (Ülgener 1981: 135).

Sonuç olarak tasavvuf anlayışı endüstriyel kapitalizmin değil, rant kapitalizminin değer dünyasını oluşturmuştur. Bu açıdan tasavvuf kapitalizme karşıt bir ekonomi anlayışının zihniyet dünyasını temsil etmiştir. Bu bağlamda tasavvuf kapitalizmin oluşumunu tek başına engellemiş değildir. Başka faktörlerle birlikte kapitalizmin oluşumuna zihinsel bir engelleyici işlev görmüştür. Bu engelleyiciler şöyle sıralanabilir:

1. Osmanlı ekonomi sisteminin genel ilkesi servet birikimi olmamış, yeniden dağıtım ilkesi olmuştur. Bu nedenle de her zaman ekonominin tüketim ve tüketici tarafı önemsenmiştir. Uygulamada ekonomik faaliyetlerin ticaret, üretim ve birikim tarafı değil, "âdil fiyat" ve "narh" gibi ilkelerle servetin bir tür yeniden dağıtımı öngörülmüş ve ekonominin tüketici tarafı korunmuştur. Bu nedenle ekonomi "tüketim ekonomisi" olmuştur. Sonuçta da, ekonomik faaliyetler birikime ve servet çoğalmasına yol açmamıştır.

2. Genel olarak İslam gelenekleri, dünya nimetleri karşısında mü'mine oldukça geniş bir yaklaşım payı tanımıştır. Fakat, her zaman birikime, kazanma ve harcamaya sınırlar getirmiştir.

3. Batı'da tüccar, özellikle sermayeci uzun bir gelişme sonunda devlet ve kilise karşısında ayrı ve müstakil bir sınıf olarak ortaya çıkabilmiştir. Osmanlı'da ise iş adamı, nüfuz ve iktidar sahipleri olan ümerâ ve ulemâ'nın engellemelerine maruz kalmıştır. Bu nedenle de iş adamı bağımsız bir müteşebbis olamamıştır.

4. Dünya ticaret yollarını Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kayması gibi dışsal nedenlerle uluslararası ticaret gerilemiş; ekonomik faaliyetler, mübadeleden esnaflığa ve toprağa doğru kaymıştır.

6. Tasavvuf başlangıçta yaşam koşullarının etkisiyle ortaya çıkan unsurları meşrulaştırmış, daha sonra ise bizzat kurucu ve yönlendirici bir faktör olmuştur. Daha önceleri fütûhatçı bir ruhun öncüsü olan tasavvuf, çözümlenme döneminde kapalı cemaat ilişkilerine, cemaat otoritesine bağımlılığa verdiği önemle bireylerin eylemlerini kısıtlamıştır. Bu kısıtlama ticaret, kazanma ve üretme alanlarında da geçerli olmuştur. İlk dönemlerde olduğu gibi tasavvufi zihniyet yeniden, kıtalara ve dışa açılmanın düşünsel öncüsü olmamış, sürekli olarak içe kapanışın ve içe yönelişin kurucusu olmuştur. Aynı zamanda "hak ve halk sofrası" anlayışıyla, kazanılmış varlıkların birikimini değil, yeniden dağıtımını sağlamıştır.

7. Tasavvufun iktisadî görüş ve politikasının bir başka coğrafyada ortaya çıkan kapitalizmle ilgili olmadığı göz önünde tutulmalıdır. Tasavvufun

iktisadî görüş ve politikası, Osmanlı coğrafyasında başta ticaret alanının daralması nedeniyle ortaya çıkan kıtlık sorunuyla ilişkilidir. Bir başka ifadeyle nüfus ve gıda dengesinin bozulması sonucunda ortaya çıkmış olan kıtlık sorunlarına ilişkin belli bir dünya görüşü bakış açısından çözüm aranmıştır. Ülgener’in izinden giderek, yeniden ortaçağlaşma kavramına başvurursak, Batı ortaçağının aksine Osmanlı ortaçağlaşmasının temel niteliği nüfusun kaynaklara oranla bol olmasıdır. Nüfusun artmasına karşın üretim ve ticaret gerilemiştir. Ülgener’in ifadesiyle, “artan nüfusla aynı kalan ve hattâ asırdan asıra gerileyen üretim ve nakil takati arasındaki gerginlik” (Ülgener 1981: 100) önemli bir sorundur. Bu nedenle, tasavvufun iktisadî görüşü ve politikası nüfusu ekonomik kaynaklardan uzak tutmayı hedef edinmiş, onları içe yönlendirmiş ve toplumu birlik içinde tutmayı hedef edinmiştir.

Ülgener, analizini toplumsal tabakalar açısından da değerlendirmiştir. Ona göre nüfuz ve iktidar sahibi üst sınıflar, ümerâ, ulema ve tasavvuf önde gelenleri ekonomik zihniyet ve faaliyetler açısından ortak bir anlayışa sahip olmuşlardır. Osmanlı çözülme dönemi koşullarıyla birlikte, bu sınıflar kayırcı, koruyucu ve engelleyicilikleriyle birikime, mübadeleye ve üretime dayalı bir ekonominin değil; tüketime dayalı, otoriteye ve geleneğe bağlı rant ekonomisinin büyük ölçüde kurucuları ve daha önemlisi koruyucuları olmuşlardır.

Burada sıralanmaya çalışıldığı üzere Ülgener, başta içsel ve dışsal faktörler olmak üzere politik, ekonomik ve zihniyetle ilgili faktörlere; üretim-tüketim ve gıda-nüfus dengesi gibi unsurlara analizinde yer vererek, çok nedenli açıklamalara yer vermiştir (Sayar 1998: 289). Bu çok nedenli açıklamalar ve takip ettiği yöntem onun özgünlüğünü gündeme getiriyor. Bu bağlamda Ülgener’in analizi; “Marcel Mauss’un ‘le fait social total’ (bütünsel toplumsal olgu) kavramına çok yakın. Bu özelliği onu, Fransız tarihçi Annales Okulu’yla koşutluk içinde tutuyor” (Uğur 1983: 131).

Annales Okulu’nun tarih yazımına getirdiği yenilikler ve onu özgün kılan özellikler şöyle sıralanabilir: 1. Tarih yazımında tüm disiplin alanlarını kapsayıcı⁸ bir anlayışın uygulayıcısı olmuştur. 2. Maddi yaşamın öğelerini ve zihniyet araştırmalarını ön plana çıkartmıştır. 3. Tarihsel olgular süreklilik ve uzun-dönem yaklaşımıyla ele alınmıştır (Boratav 1985: 8). 4. Tarihin nesnesi olarak kavranmak ve yakalanmak istenen, zaman içinde insanlar olmuştur (Bloch 1994: 19-20). Annales Okul’u, tarihin nesnesi olarak ku-

⁸ Annales Okulu tarih yazımı için şu anlayışı savunmuştur: “Eğer tarihe yeniden kan verilmesi gerekiyorsa, bu ancak coğrafya, linguistik, ekonomi, demografi, siyaset bilimi, klimatoloji, psikoloji ve benzeri beşerî bilim dallarının fethedilmesi, hatta boyunduruk altına alınmasıyla mümkün kılınabilir” (Boratav 1985: 8).

rumların ve metinlerin arkasında yer alan insanı yakalamaya çalıştığı için sosyal tarihçidir. Bu ise onu diğer tarih anlayışlarından farklılaştıran önemli bir özelliğidir. Bu bağlamda Hobsbawm'ın (1986: 12) ifadeleriyle sosyal tarih alanında yapılan çalışmaların büyük bir kısmı şu konular ve karmaşık sorunlar üzerinde odaklanmıştır: 1. Demografi ve akrabalık. 2. Kentsel incelemeler. 3. Sınıflar ve sosyal gruplar. 4. Antropologların kullandığı anlamda kültür, kolektif bilinç ya da zihniyetlerin tarihi, 5. Toplumların dönüşümü (örneğin, modernleşme ya da endüstrileşme gibi), 6. Sosyal hareketler ve sosyal protesto olgusu.

Annales Okulu'nun kurucularının üstadı Pirenne'dir. Ülgener'in, sosyal tarih anlayışının en belirgin özelliği Batıda Pirenne'nin Godric tipine karşıt olarak Trabzonlu Tuzcuoğlu Memiş'e yer vermiş olmasıdır. Bu bağlamda Trabzonlu Tuzcuoğlu Memiş, "Analizi insansız değil, insanlı başlatmak gerekmektedir" (Ülgener 1983: 15) düsturuna iyi bir örnek teşkil eder. Yine aynı biçimde Sayar'ın (2000: 209) ifade ettiği gibi "Ülgener'e göre Osmanlıya "bu dünya tasaya değmez" dedirten iktisadî zihniyetin arkasındaki şey İslam değil, o dönem Müslümanıdır." Böylece Ülgener, Türk entellektüelin yapısal araştırmalara ve modellere ağırlık vermesine karşıt olarak insan ve kültürü temel alarak, kültürel bir varlık olarak insanı, iktisadî araştırmanın merkezine koymuştur. Ülgener, dilin, anlamın, kültürün ve sosyal şartların ortaya çıkardığı insanı kavramaya çalışmıştır. Sorun, tasavvufî metinlerin ve anlamların topluma sunulmasından çok, nasıl olup da bunların toplumda yaygınlık kazandığıdır. Burada sosyal koşulların etkisi önemlidir. Bloch'un örneğiyle; "Meşe palamuttan doğar. Fakat, meşe olması ve meşe olmaya devam etmesi ancak, artık embriyoloji alanına ait olmayan uygun çevre koşullarına rastlanması halinde mümkündür." (Bloch 1994: 24). Tıpkı meşenin palamuttan doğması gibi çözülme dönemi Osmanlı iktisadî zihniyet ve dünya bakışı açısı tasavvuftan doğmuştur denilebilir. Fakat onun tutunması ve yaygınlık kazanması, iktisadî faaliyetlerin daralması ve çözülmesi gibi ekonomik ve sosyal koşullarla ilgilidir. Bu çerçevede tasavvuf, daralan ve çözülen gidişe uygunluk arz eden bir zihniyete sahip olmuştur. Hatta bunları ideal haline getirmiştir. Bir bakıma daralmaya, çözülmeye kendi dünya bakışı ve içe kapanma anlayışı ile bir tür çözüm getirmiş gibidir.

Diğer taraftan Ülgener, coğrafya, edebiyat (dil ve anlam), din, ahlak, siyaset ve ekonomi gibi sosyal bilim alanları arasındaki sınırları yok sayarak bütünsel bir sosyal tarih anlayışı geliştirmiştir. İktisat tarihini anlamada sadece Weber'in kısıtlı tipolojilerine bağlı kalmamış, daha kapsamlı düzeyde zihniyeti ve iktisadi faaliyetleri (eşyaya, çevreye ve zamana bakışı) içeren portrelere başvurmuştur.

Ülgener için Osmanlı ekonomi sisteminin temel sorunu, ticaret ve üretim alanının daralması; uluslararası ticaretin esnafıya, üretimin ve zanaatçılığın ise toprağa kaymasıdır. Ülgener, toplumun değişimi ve gelişimi açısından fikir hareketlerine ve fikir öncülerine önemli işlevler atfeder. Çünkü, fikirler üstten başlayıp derece derece bir oluşum içinde tabana yayılmaktadır (Ülgener 1981: 107). Fikir hareketleri, düşünsel ufukların genişlemesini ya da daralmasını sağlarlar. Ona göre tasavvuf önderleri Osmanlı’nın gelişim dönemlerinde fütûhatçı bir ruhla ufukların genişlemesinin öncüleri olmuşlardır. Dışa ve çevreye açılımın yönlendiricileri olmuşlardır. Fakat, çözümme döneminde bunun tam karşısı olarak daralan ufukların temsilcisi ve kurucuları olmuşlardır. Bu nedenle çöküşün ilerlemesinde pay sahibidirler. Çünkü, içe kapanışın ve ticaretin daralmasının karşısında durarak onunla mücadele etmemişlerdir. Tasavvuf önderleri “Kârhane”, “El Kâsib”, “Bazergân” kelimelerinin içini boşaltarak, bu içe kapanışı meşrulaştırmış, normalleştirmiş ve süreklilik kazandırmışlardır. Bu içe kapanışı “ideal bir yaşam tarzı” hâline getirmişlerdir.

3. Ülgener ve Sonrası: İslamî Calvinistler

Ülgener’in çalışmaları 1950’lerden 1980’lere kadar görmezlikten gelinmiş, 1980’lerde başlayan akademik ilgi 1990’larda güncelleşmiştir. Günümüzde ise, Protestan ahlakı, İslam ve kapitalizm bağlamında, özellikle “European Stability Initiative”in (ESI 2005) raporunda “İslamî Kalvinciler” etiketinin yer almasıyla birlikte popüler arenada yaşanan tartışmalarada adı geçmektedir. Onu, popüler arenaya taşımanın ardında küçük ve orta sınıf müteşebbislerin ekonomik hayatta yer alması, cemaatlerin holdingleşmesi, şeyhlerin aynı zamanda holding yönetim kurulu başkanı olması, aynı kesimlerin tüketime yönelmesi, tesettür modası, dindarların lüks tüketim yarışına katılması gibi olguların etkisi olduğu ileri sürülebilir. Fakat, küçük ve orta sınıf müteşebbislerin ekonomik faaliyetleri olduğundan daha fazla abartılmaktadır. Bu nedenle bu konularla ilgili popülerleşme, ekonomik gelişmeden çok politik ve ideolojik yaratmaya/inşaya dayanmaktadır. Bu ise, olmadığı kadar Weberleştirilmiş Ülgener yorumlarının Ülgener’in perspektifinin ve analizinin⁹ anlaşılmasını engellemesi gibi konuyu bulanıklaştırmaya hizmet etmektedir. Diğer taraftan kitle iletişim araçlarının yardımıyla bu

⁹ Kurtuluş Kayalı’ nın çok yerinde tespitiyle; “Üzerine çok sayıda metin ve kitap olmasına karşın hâlâ gelişkin bir Sabri F. Ülgener tahlili olmadığı açıktır. Türk düşün dünyasının kavranması açısından bütünlüklü bir Sabri F. Ülgener’i anlama denemesi, gündemdeki ilk görev olmalıdır” (Kayalı 2004: 69).

konular üzerinden denetleyici, dönüştürücü ve ideolojik olduğu kadar ticarî olan bir kültür endüstrisi alanı yaratılmaktadır.

Her ne kadar sözkonusu raporda “İslâmî Kalvinciler” nitelemesi Kayseri’deki müteşebbislerin ekonomik faaliyetleriyle İslam ve modernliği sorunsuz bir biçimde bir arada uzlaştırdıklarının bir ifadesi olarak kullanılsa da, bu niteleme, tarih ve kültür yoksunu, epeyce sorunlu bir ibaredir. Bununla birlikte raporun şu varsayımlar üzerinde kurulduğu görülür: Birincisi, din olarak İslam, çalışma, kazanma, üretme, yatırım ve tasarruf gibi güdülere sahip değildir. İkinci ise, İslam bu kendisinde bulunmayan güdülerini Protestan reformuna benzer bir sessiz reform süreciyle bir biçimde kazandı. Bunların birincisi, Weber’in İslam hakkındaki yargısının; ikincisi ise Türk entellektüelinin “İslam’da Protestan reformu gibi bir reform olmadan iktisadî kalkınma ve modernleşme mümkün değildir” biçimindeki yaygın düşüncesin bir ifadesidir. Oysa, Ülgener “yokluklar teorisine”¹⁰ itibar etmemiş, bu bağlamda Weber’in İslam hakkındaki yargılarını eleştirerek, İslam’ın kendi geleneği içinde çalışmaya, kazanmaya ve harcamamaya önem veren bir zihniyet ve güdülere sahip olduğunu açıklıkla ortaya koymuştur. Ülgener, İslâm’ın doğuştan şehirlerarası ticaretin ve büyük tacirlerin dini olduğunu belirtir. Osmanlı’da ise, sınırlı alanda yaygınlık kazanmış İlk ve öz İslam’ın çalışma ve kazanma ilkelerini benimsemiş olarak melâmilerin varlığını tespit eder. Tasavvufu da total bir bütün olarak okumaması önemlidir. Ona göre tasavvuf ne teoride ne de tatbikatta hiçbir zaman net ve homojen bir sistem görünümü vermemiştir. Ülgener, İslam’ı ve tasavvufu ayrıntılı bir incelemeye tabii tutarak, onun içinde çalışmaya ve kâra önem veren geleneğin varlığını ısrarla vurgulamıştır. Ülgener’in bulguları dikkate alındığında biri, üretim faaliyetlerine katılan, çalışmaya, kazanmaya önem veren, dünyanın çile ve mihnet tarafını göğüsleyen, tek bir tarikat olmaktan çok başka tarikatlara yol göstermiş bir meşrep adı olan Melâmiler, diğeri üretim faaliyetlerinin uzağında duran, üretilen artığı kendinde toplamaya çalışan ve dünyanın haz ve tatmin tarafında yer alan bâtnî tarikatlar olmak üzere iki farklı bakış açısı ve iki tasavvuf geleneğinin mevcut olduğu görülmüştür. (Ülgener 1981: 77-78). Ona göre İslam gelenekleri hem sürekli olanı hem de değişmekte olanı kendi bünyesinde barındırmıştır. Bu bağlamda Melâmilik ilk ve öz İslam’ın ölçülerini devam ettirdiği için sürekliliğin; bâtnîlik ise, diğer kültürlerin etkileriyle, ilk ve öz İslam’ın ölçülerden ayrılışın ve böylece değişerek uyum sağlamanın kurucusu olmuştur.

Ülgener’in bütün bu tespitleri ne İslam’ın çalışma, kazanma, üretme, yatırım ve tasarruf gibi güdülere sahip olmadığı, nede “Müslümanların ikti-

¹⁰ Kavramı Mustafa Armağan’dan (2006: 42) aldım.

sadî hayata ilgi duymadıkları” (Hanioğlu 2006) şeklinde ifade edilen dogmatik ezberi bozabilmiştir. Ayrıca, “... İslam’ın ‘dünyayı dışlamamakla beraber, onu hayatın merkezine de yerleştirmedeği” (Yıldırım 1993: 134) konusundaki bulguları Türk entelektüelinde kalıcı bir etki yaratmamıştır. Çünkü, uzun bir dönem onun çalışmaları görmezlikten gelinmiş, incelemeye değer görülmemiş, yetkin ve derin tahlillerine rağmen düşünce tarihi çalışmalarında yer verilmemiştir.

Bu görmezlikten gelme ve genel ilgisizliğin Türk düşünce tarihinin genel eğilimleriyle ilgili olduğu kadar Ülgener’in tercihlerinin algılanmasıyla da ilgilidir. Yetim ve Azman’ın ifade ettiği gibi, Türk düşünce tarihinin genel eğilimleri açısından bu ilgisizliğin temel nedenlerinden biri, “Türk entelektüeli referans noktalarını Batılı kaynaklara yönelttiğinden, uzun bir dönem Türk Düşüncesi ve Türk entelektüelin ilgi konusu olmamıştır” (Yetim ve Azman 2006: 175). Bu ilgisizliğin ikinci nedeni ise, Türk entelektüellerinin 1930-1940’larda başlayan ve 1970’lere uzanan dönemde Marksist, pozitivist ve işlevsel temelde toplumsal yapı çalışmalarına ağırlık vermesidir (İlyasoğlu 1985). Bu iki nedenle birlikte Ülgener’e olan ilgisizliğin en etkileyici nedeni Türk entelektüelinin sosyal kültürel gerçekliğin bir boyutu olarak dinî pratikleri, gelenekleri hesaba katmaması, dini derinlemesine anlamaya ve yorumlamaya yeterince önem vermemesidir. Hiç şüphesiz Türk entelektüeli din sorunuyla ilgilenmiyor da değil, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e din önemli tartışma konusudur. Fakat bu ilgi, Türk tarihini, insanı ve dinî pratikleri temeli almamış; “dinde reform” ve “öze dönüş” gibi anlayışlarla soyut, ideolojik ve dönüştürücü büyük fikirler bağlamında olmuştur. Dinde “reform” ve “öze dönüş” anlayışları Türk entelektüelinin din hakkındaki iki ideolojik paradigmasını oluşturmuş, bu iki ideolojik paradigma dışında kalan Ülgener’e de itibar edilmemiştir. Aynı zamanda onun çalışmalarına her iki paradigmadan da bakındığında her iki paradigmayla da uzlaşmaz nitelikleri olduğu için nereye oturtulacağı belirsizdir. Ülgener’in çalışmalarının görmezlikten gelinmesi, genel ilgisizliğin ve düşünce tarihi çalışmalarında yer verilmeyişinin ana nedeni bu iki ideolojik paradigmanın dışında kalmasıyla açıklana bilir.

Ülgener’in etkili olmamasında Marksizm’le diyaloga girmeyen eleştirileri (Kayalı 2004: 68), Weber’in yaklaşımını ve özellikle Weber’in asetisizm (asceticism) ve mistisizm (mysticism) gibi kısıtlı tipolojilerini istihdam etmesiyle de ilgili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Ülgener’de Weber’in yaklaşımını ve kısıtlı tipolojilerini istihdam etmesinden kaynaklanan sorunlar da yok değildir. Elde ettiği verilerinin Weber’in tipolojilerinin dar sınırlarını aştığını açıklıkla görür. Bu sorunu aşmak içinde sıkı bir çaba içine girer. Genelde bu sorunu aşmak için Weber’den istihdam ettiği kısıtlı tipolojilerinin içeriğini genişletme yoluna gider; hatta bu kısıtlı tipolojilerin kapsamını aşan

daha geniş düzeyde iktisadi faaliyetleri (eşyaya, çevreye ve zamana bakışı) içeren portrelere başvurur. Kimi zaman da İslam'da kader anlayışı açıklamalarında ve İslam'ın "dünyaya bakışı" konusunda sorunu direkt olarak ifade eder. Bu karşılaştırmasına benzer yorumlar gündelik hayat ve tüketim konusunda daha açık bir şekilde kendini gösterir. Gündelik hayat ve tüketim ile ilgili dünyevî kürenin geniş tutulması Weberci bakış açısından olumsuzdur. Bu nedenle Ülgener, bâtinîliği birikime değil de, harcamaya yöneldiği için sıkı bir şekilde eleştirir. Ülgener'in Weber'i aşan bulgulara ve yetkin analizlere sahip olmasına rağmen, Weber'ci yaklaşımı istihdam etmiş olması nedeniyle bunların net olarak anlaşılmaması, bir de olmadığı kadar Weber'ci yorumların etkisiyle Weber'in gölgesinde kalmıştır.

Yeniden son dönem "İslâmî Calvinistler" tartışmasına dönersek, bu niteleme küçük ve orta sınıf müteşebbislerin ne ekonomik faaliyetlerini kavramaya ve ne de bunlar üzerinde fikir yürütmeye fayda sağlar, olsa olsa bir içsel öteki inşa etmeye ve onu etiketleyerek dışlamaya hizmet eder. Ülgener'in bulgularından, onun çok yönlü sosyal tarih perspektifinden bu konuların etraflıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Ülgener'in (1984: 41) ifadesiyle; "Tarihin hiç bir noktasında anı bir kesiliş ve hiç bir yerinde de anı bir başlangıç aranmayacağına göre", bu olguların Ortodokslastırılmış İslam, Protestanlaştırılmış İslam, Vahhabileştirilmiş İslam gibi ideolojik yorumla değil, İslam'ın yaşanan pratik gelenekleri, zihniyet dünyası ve yaşam koşullarıyla birlikte tarihsel süreklilik içinde ele alınmasını zorunlu kılıyor. Bunun yanında Ülgener'in melâmiler hakkında yaptığı tespitler üzerinde önemle durmak gerekiyor. Günümüz muhafazakâr müteşebbislerinin ekonomik davranışların anlaşılmasına metodolojik, teorik bir temel arandığında Ülgener'in çok yönlü yaklaşımı ve melâmiler hakkında yaptığı tespitler vazgeçilmezdir. Bunlar, ilk elden başvurulması gereken kaynaklardır. Burada bu müteşebbislerin faaliyetlerini Ülgener perspektifinden bir cümleyle özetlemek gerekirse, bunlar ne Godric'in ne Calvin'in takipçileridirler, ne de "keşişçe bir hücre kapanışına" göre yaşam tarzı sürdürenlerin varisçileridirler; olsa olsa kendi gelenekleriyle modernite çizgisinde yol alan girişimcilerdir. Konuya ideolojik bakanlara pek de makûl gelmese de, bu yol alışı Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen İnkılâpların büyük bir rolü olduğu aşîkârdır. Çünkü, bu inkılaplar ortaçağlaşma sürecini sona erdirmiş, girişimci üzerinde nüfuz ve iktidar sahipleri olan ümerâ ve ulemâ'nın etkisini tamamıyla ortadan kaldırmıştır

Sonuç Yerine

Ülgener yapmış olduğu iktisat tarihi araştırmalarıyla Türkiye'de sosyal tarihçiliğin öncüsü olmuştur. Sosyal tarihçiliğini büyük ölçüde Pirenne'den

alır. Onun, sosyal tarih anlayışının en belirgin özellikleri, sadece metinleri değil, belirli bir zamanda, belirli sosyal koşullardaki kültür ve insanı ön plana alması; coğrafya, edebiyat, din, ahlak, siyaset, ekonomi gibi sosyal bilim alanlarını, toplumsal sınıfları ve maddeyi/mekanı ve sosyal çevreyi (eşyaya, çevreye ve zamana bakışı) içeren kapsamlı analizler yapmasıdır. Ülgener’in bütün bu özellikleri Annales Okulu’nun sosyal tarih ve “bütünsel sosyal olgu” anlayışını andırır niteliktedir.

Ülgener’e göre Batıda zihniyet değişimi, Rönesans ve ticaretle başlamış, ticaret kapitalizmi/merkantilizm ile ilerlemeler kaydetmiş ve reformla/Calvinizmle endüstriyel kapitalizme ulaşmıştır. Osmanlı’da ise, ticaret gerilemiş, ekonominin yürüngesi ticaretten torağa kaymış, tasavvufun şekillendirdiği zihniyet anlayışı, ümerâ ve ulemâ’nın teşebbüs ve kâr anlayışını engellemesiyle ortaçağlaşmıştır. Batı ile Doğu’nun en önemli farkı zihniyetedir; bu zihniyetlerin oluşturmuş olduğu kişilik tipleri ve yaşam tarzlarındadır. Batı rasyonel zihniyetle dışa ve uluslararası ticarete açılmış, servet birikimini sağlamış, üretime yönelmiş ve toplumun geleceğini kurmuştur. Osmanlı ise, çözülme dönemine girmesiyle; ekonomik faaliyetlerin daralması, ekonominin üretimden toprağa ve Akdeniz etrafındaki uluslararası ticaretten esnaflığa kayması, İslam geleneklerinin çalışma ve kâr güdülerinin renklerinin koyulaşması, tasavvuf ahlakının içe yönelmesi ve siyasî nedenlerle rant ekonomisine geri dönmüştür. Tasavvuf zihniyetiyle içe kapanmış, böylece insanların maddeye, çevreye ve zamana karşı bakış açılarını daraltmıştır. Çözülüş dönemi tasavvuf zihniyeti; ticaretin, üretimin uzağında durmayı ve gelecek kaygısı taşımamayı ahlakî bir ideal ve davranış modeli olarak mü’minlere sunmuştur. Yeniden hatırlatmak gerekirse bu koyulaşma ve daralma Ülgener’in ortaçağlaşma niteliği taşıdığını düşündüğü ve “çözülme devri” adını verdiği belirli bir döneme ait tespittir.

Sonuç, olarak her ne kadar Ülgener Weber’in yaklaşımını istihdam etmiş ve bu nedenle de bir takım anlaşılma sorunlarına maruz kalmış olsa da bizim için önemli olan, Weber’i aşan bulguları ve yetkin analizleriyle Türk toplumunun, tarihinin ve insanın dönemlerini aydınlatmış olmasıdır. Bunu yaparken de hiçbir zaman bir “yokluklar teorisine” itibar etmemiştir. Ülgener, tarihten aktardığı bulgular ve örneklerle, tasavvufun homojen bir yapı arz etmediğini, Müslümanların iktisadî hayata ve dünyevî hayata ilgi duymadıkları konusundaki yaygın yargıların geçerli olmadığını göstermiştir. Her zaman total değerlendirmelerden kaçınmış, tarihi total bir değerlendirmeye tâbî tutanların karşısına iktisadi faaliyetleri, insanî ve kültürü temel alan dönemsel analizleri koymuştur. □

KAYNAKÇA

- Ağmağan, Mustafa (2006) “ ‘Osmanlı Gerilemesi’ Masalından Uyanmak!”, *Osmanlı Geriledi mi?*, İstanbul, Etkileşim Yayınları: 25- 58.
- Bloch, Marc (1994) *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, Gece Yayınları.
- Boratav, Ali (1985) “Sunuş”, *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulunun İzinde*, İstanbul, Alan Yayıncılık.
- Braudel, Fernand (1991) *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, (Çev. Mustafa Özel), Ağaç Yayıncılık.
- Çakmak, Orhan (2003) *Sabri Ülgener*, Ankara, Alternatif Yayınları.
- European Stability Initiative (2005) *Islamic Calvinists Change and Conservatism in Central Anatolia*, (esiweb.org).
- Genç, Mehmet (2002) *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Şükrü (2006) “Max Weber - İslami Calvinistler”, *Zaman Gazetesi*, 02. 02. 2006
- Heaton, Herbet (1995) *Avrupa İktisat Tarihi İlk Çağdan Sanayi Devrimine* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitapevi Yayınları.
- Hill, Christopher (1995) “Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı”, *Kapitalizmin Doğuşu*, (Çev. Süleyman E. Gündüz), İstanbul, İnsan Yayınları: 31- 43.
- Hobsbawm, E.J. (1986) “From Social History to the History of Society”, *Essays in Social History*, (Ed. M.W. Flinn, T. C. Smout), Oxford, Clarendon Press.
- İlyasoğlu, Aynur (1985) “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul: 2164-74.
- Kaçmazoğlu, H.B.(1995) İktisadi Düşünce Tarihimize Ülgener’in Katkıları, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 34: 34-46.
- Kayalı, Kurtuluş (2004) “Memleketi Tanımak”, *Doğu Batı*, Sayı: 29: 57-70.
- Lee, Stephen J. (2002) *Avrupa Tarihinden Kesitler: 1494-1789*, (Çev. Ertürk Demirel), Ankara, Dost Kitapevi.
- Özkiraz, Ahmet (2000) *Sabri F. Ülgener’de Zihniyet Analizi*, Ankara, A Yayınevi.
- Pirenne, Henri (1994) *Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması* (Çev. Şadan Karadeniz), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Pirenne, Henri (1983) *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, Alan Yayıncılık.
- Sarc, Ömer Celal (1987) “S. F. Ülgener’in Kişiliği ve Eserleri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Prof Dr. Sabri F. Ülgener’e Armağan, Cilt 43, Sayı 1-4: 1-2.
- Sayar, Ahmet Güner (1998) *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, İstanbul, Eren Yayıncılık.

- Sayar, Ahmet Güner (2000) *Osmanlı’dan Cumhuriyete Portre Denemeleri*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Sayar, Ahmet Güner (2006) “İktisadi Liberalizm Karşısında Sabri Ülgener”, *Doğu Batı*, Sayı: 36: 153-174.
- Sombart, Werner (2004) *Kapitalizm ve Yahudiler*, (Çev. Sabri Gürses), İstanbul, İleri Yayınları.
- Uğur, Aydın (1983) “XIX. Yüz Yıl Alman Tarih Felsefesi Geleneği ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri Ülgener”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 23: 127-132.
- Ülgener, Sabri F.(1942) “İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart’ın Yeri ve Şahsiyeti” (ayrı basım), İstanbul, Güven Basımevi.
- Ülgener, Sabri F.(1944) “İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri” (ayrı basım), İstanbul, Kenan Mat.
- Ülgener, Sabri F.(1947) “Cevdet Paşa’nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceleri, *İş*, Sayı 76: 5-23.
- Ülgener, Sabri F. (1991) *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, Der Yayınları
- Ülgener, Sabri F.(1973a) “Adil Fiyat”, *Ak İktisat Ansiklopedisi*, Cilt I, Sermet Mat: 8.
- Ülgener, Sabri F.(1973b) “Kapitalizmin Tarihi Gelişimi”, *Ak İktisat Ansiklopedisi*, Cilt II, Sermet Mat: 495-497.
- Ülgener, Sabri F. (1981) *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul, Der Yayınları.
- Ülgener, Sabri F. (1983) *Zihniyetler, Aydınlar ve İzm’ler*, Ankara, Mayaş Yayınları.
- Ülgener, F. Sabri (1984) *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara, Mayaş Yayınları.
- Üşür, İşaya (1992) “Geçiş Tartışmaları” , Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* (içinde), İstanbul, Belge Yayınları: 355-453.
- Weber, Max. (1985) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev. Zeynep Aruoba), Hil Yayınları, İstanbul.
- Weber, Max (1987) *Sosyoloji Yazıları*, (Çev. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Yetim, Nalan ve Azman, Ayşe (2006) “Bir Entelektüelin Yüz Çizgileri: Sabri F. Ülgener, *Doğu Batı*, Sayı: 36: 175-192.
- Yıldırım, Ergün (1993) “Toplumsal Gelişmeyi Açıklama Modeli Olarak Protestanlık”, *Bilgi ve Hikmet*, Sayı: 2: 129-135.
- Zorlu, Abdülkadir (1994) *Max Weber ve Türkiye’de Weberci Görüşler*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, (Lisans Tezi), Ankara.
- Zorlu, Abdülkadir (2006) *Üretim Kapitalizminden, Tüketim Kapitalizmine Üretim ve Tüketim Teorileri*, Ankara, Glocal Yayınlar: 33-38.